

АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНИЙ ПРОСТІР ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО ЧАСУ

Вознесенська Олена,

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
президент ВГО «Арт-терапевтична асоціація» (Київ)*

Розглядається постмодернізм як світоглядно-мистецький та арт-терапевтичний напрям. Показано перспективи розвитку арт-терапії в постмодерністській реальності. Зроблено висновок щодо необхідності мультидисциплінарного підходу в арт-терапевтичній методології.

Ключові слова: постмодернізм, арт-терапевтичний простір.

Рассматривается постмодернизм как мировоззрение, искусство и арт-терапевтическое направление. Показаны перспективы развития арт-терапии в постмодернистской реальности. Сделан вывод о необходимости мультидисциплинарного подхода в арт-терапевтической методологии.

Ключевые слова: постмодернизм, арт-терапевтическое пространство.

Postmodernism is considered as a world view, art and art-therapeutic approach. The prospects for the art therapy development in the postmodern reality are discussed. The conclusion about the necessity of multidisciplinary approach in art therapy methodology is made.

Keywords: postmodernism, art therapeutic space.

Проблема. Ще десять років тому відомий російський арт-терапевт О.І. Копитін наголосив, що сучасний стан розвитку арт-терапії включає тенденції до диференціації підходів і формування плюралістичного контексту, нарощування інтегративних тенденцій, спрямованих на поєднання різних арт-терапевтичних напрямків та посилення мультидисциплінарного характеру арт-терапії, що асимілює уявлення соціології, естетики, лінгвістики, філософії, культурології тощо [2]. Тому ми спробуємо розібратися, який вплив має сучасний постмодерністський простір на арт-терапевтичну практику в Україні та світі.

У нашу епоху глобалізації й формування єдиного медіапростору вже не можна казати, що постмодерністська культура є чимось екзотичним, бо це – реальність нашого часу, що проявляється в різних культурних регіонах та етнічних спільнотах, і осмислення цього етапу розвитку культури продовжується. Постмодернізм – свого роду культурне «буття», яке дійсно «визначає свідомість», він стосується не

тільки мистецтва, а й мислення, соціальних цінностей, освіти. Цей світоглядно-мистецький напрям – закономірний продукт постіндустріальної епохи, епохи інформаційного вибуху, розпаду цілісного погляду на світ, руйнування систем – світоглядно-філософських, економічних, політичних. Постмодернізм є провідником нового постіндустріального суспільства, що прийшло на зміну індустріальному. Найвищою цінністю нашого суспільства є інформація, а колишні економічні й політичні цінності – влада, гроші, обмін, виробництво – стали викривлятися та руйнуватися.

Арт-терапевту, метою роботи якого є зміцнення особистості за допомогою мистецтва, неможливо обминути сучасні культурні реалії. Постійні зміни, що відбуваються в нашому світі, формують нові потреби клієнтів, нові запити та виклики. І саме постмодерністська реальність впливає на мислення та сприймання клієнтів і спонукає та надихає арт-терапевтів до її використання в своїй роботі.

Метою статті є визначення границь арт-терапевтичного простору на сучасному етапі розвитку культури.

Спочатку необхідно визначитися з особливостями постмодернізму як стилю мистецтва, що вже склався, та має свої типологічні ознаки. Постмодернізм – це перший напрямок ХХ ст., представники якого відкрито визнають, що текст не відображає реальність, а творить нову реальність, скоріше навіть, багато реальностей, які часто зовсім незалежні одна від одної [12]. Процес творення відбувається не лише через виробництво певного культурного продукту, а, скоріше, через його сприймання свідомістю глядача – тому й реальностей стає так багато. Адже кожен, хто стає глядачем, стає й співтворцем, він розуміє й бачить символи, наповнює кінцевий творчий продукт своїми смислами.

Перше, на що звертається увага в постмодерністських творах – це **використання готових форм** різного походження. Ситуація запозичення художніх образів, ідей, фрагментів інших творів, тиражування, рімейки, дописування (прикладом чого є фан-арт, мистецтво мас, розповсюдження якого стало можливим лише за умови розвитку інтернет-технологій) – це все є змістом мистецтва епохи постмодерну. Глядач не має можливості розрізнити істинне від помилкового, природне від несправжнього, – для нього поняття «правда» та «кривда» втрачають сенс в єдиному інформаційному потоці інтернету.

І митець має справу не з «чистим» матеріалом, а з культурно освоєним (прикладом може бути нещодавні аншлаги концерту «Симфонічне кіно», що є відтворенням російського року 80-х – групи «Кіно» –

симфонічним оркестром). Митець звертається до минулого, того, що вже відбулося, та наповнює ним власні твори, він не будує і не створює щось нове з точки зору розвитку цивілізації, а лише наділяє старе новим смислом, розміщує в новому контексті, в новій комбінації. Додамо до цього, що розвиток нових медіа сприяє новим формам презентації художнього продукту. Адже існування мистецтва у попередніх класичних формах неможливе в постіндустріальному суспільстві з його необмеженим потенціалом серйозного відтворення та тиражування.

Згадаємо в цьому контексті ландшафтне мистецтво – створення художниками композицій в природньому середовищі, мінливість об'єктів ленд-арту, що часто через мить знищуються вітром чи приливом, і більшість глядачів може побачити їх лише за допомогою запилюючої апаратури. Дощ та вітер, жара та мороз впливають на ці об'єкти так само, як на дерева, пагорби та поля, вони живуть для «преси»: папір та плівка збережуть про них пам'ять краще, ніж земна поверхня.

Якщо ми зараз звернемося до арт-терапії та розглянемо її як метод зцілення особистості за рахунок творчого самовираження, то побачимо, що творчість кожного в арт-терапевтичному процесі (що розглядається нами в смислі первинної творчості – створення чогось суб'єктивного нового для клієнта) мало відрізняється від творчості митця постмодерністської епохи. Клієнт «бере» свої витіснені почуття, своє минуле, і проєктує його на художній матеріал, створює з нього образ, як митець розмовляє через образ з арт-терапевтом чи групою. Завдання арт-терапевта – з'ясування перспектив адаптації клієнта у світі, що постійно змінюється, і участь у процесі розуміння та спільного творення нових смислів тих образів, що використовує клієнт.

«У всіх сферах свого виявлення, осмислюючи досвід попереднього розвитку людства, вертаючись до джерел та основ, убачаючи в пройденому шляху не тільки помилки і омани, постмодернізм готовий побачити через минуле і теперішнє те, що повинно сформуватися в майбутньому, й тим самим припускає пошуки шляхів до самопорятунку та самозбереження людства» [4], – хоча йдеться про постмодернізм, кожне слово цієї цитати можна застосувати до арт-терапії як методу усвідомлення попереднього досвіду, почуттів, переживань, втілення їх у творчому продукті та наділення новими смислами, які дозволяють перевести отриманий досвід у нові форми та моделі поведінки, що застосовуються потім у реальності клієнта, й слугують його зціленню та розвитку.

Ознаками постмодерністської творчості є «двійне кодування» – гра митця з кількома різними смислами, з яких глядач «зчитує» лише верхній – найбільш очевидний; подолання меж та умовностей як спроба виходу за межі бінарної логіки; акцент на контекст. Й сучасний арт-терапевт щоденно стикається з багатьма смислами кожного створеного клієнтом образу, які нашаровуються один на одного, зберігаючи таємниці внутрішньопсихічного життя клієнта. Як ми знаємо, арт-терапія дозволяє обійти «цензуру свідомості», що надає унікальні можливості для дослідження несвідомих процесів, вираження та актуалізації скритих ідей та станів, соціальних ролей та форм поведінки, які знаходяться у «витісненому виді» або мало проявлені в повсякденному житті [6].

Ще одна риса постмодерна – це *еклектика* – змішання та безмежне поєднання різноманітних, різнорідних і несумісних понять (ідей, елементів, поглядів, образів) з метою подолання в них протилежностей і створення різнопланового та неординарного єдиного цілого в системі. Еклектика стала символом запозичення чужого, переосмислення його і пристосування до умов, продиктованих часом. За браком чогось «нового», «оригінального», запозиченням «чужого», сліпим копіюванням та наслідуванням в постмодернізмі часто стоїть прагнення поєднати, взаємодоповнити істини багатьох людей, націй, культур, релігій, філософій. У арт-терапії безліч прикладів еклектичного підходу: драматизація міфу («Афродита, що народжується з піни морської» – ленд-арт, міфодрама-терапія – розробка О.Т. Плетки, «Ритуальний танець Амазонки» – авторська розробка в рамках програми «Чоловік та його Жінка. Жінка та її Чоловік», в основу якої покладено танець з використанням «Болеро» композитора Мориса Равеля, тощо).

Постмодерністи відкидають існування однієї єдиної ідеології або теорії, що може пояснити усе, наполягають, що реальність ніколи не може бути вільною від цінностей, і водночас демократично ставляться до кожного прояву себе – «все може називатися мистецтвом» – ось девіз постмодернізму. Постмодерністи переконані, що людина не здатна ні змінити, ні пізнати світ, а лише рухатися до пізнання себе (чим не арт-терапія?). За «гібридизацією» та вибуховою сумішшю традиційних феноменів мистецтва в постмодернізмі стоїть прагнення до примирення минулого й відкинутого – з теперішнім й майбутнім. До цього додамо, що для постмодернізму характерна *установка на плюралізм та відкидання абсолютних авторитетів*. Постмодернізм підтверджує готовність до спілкування, діалогу, до досягнення консенсусу з кожною культурою, він заперечує будь-яку тотальність в мистецтві, і

саме це може покращити психологічний і творчий клімат в суспільстві, що буде сприяти розвитку адекватних епосі форм мистецтва [11].

І знов звернемося до арт-терапії з її відмовою від будь-яких оціночних категорій, в тому числі, й естетичних. Клієнти, що «не вміють малювати» створюють композиції, виходячи зі свого досвіду спілкування з мистецтвом, часто позичаючи певні ідеї, поєднуючи те, що не може бути поєднане на погляд художника. Атмосфера прийняття, що панує на арт-терапевтичних групах, відповідає плюралістичним ідеям постмодернізму. Ми не вчимо когось чомусь, не орієнтуємося на визнані авторитети мистецького світу: все є прийнятним, якщо не заважає іншим і сприяє зціленню клієнта. Часто клієнти, що не є професійними художниками, жартують щодо продажу своїх творчих продуктів та розміщують їх на стінах чи арт-терапевтичного кабінету або вдома. Все є мистецтво! А виступи терапевтичних груп, що практикують contemporary art, збирають повні зали.

Водночас спостерігаємо тенденцію у розвитку арт-терапії до мультимодальності, що передбачає в рамках досліджень – поєднання різних арт-терапевтичних напрямків на основі загальної системи теоретичних поглядів, в рамках арт-терапевтичної практики – поєднання різних творчих модальностей в рамках однієї клієнтської сесії або кількох сесій, присвячених одній темі. Казку можна спочатку написати, потім – намалювати, а наприкінці – драматизувати. Танцювальні терапевти вже давно використовують «малюнок танцю», або «витанцювують» створені за допомогою художніх матеріалів образи.

Для арт-терапевтів у постмодернізмі також важливими є **увага до випадку і участь** (у постмодерновому творі присутній образ оповідача) на відміну від дистанції в модернізмі. Тому постмодерністські акції часто стають арт-терапевтичними: глядач стає повноправним творцем, він стоїть поряд з творцем і є не менш важливим за нього, а процес творення – нерозривно пов'язаний з його продуктом. Отже, замість витвору мистецтва, завершеного твору художника метою постмодерністів є процес (перформанс, хеппенінг), увагою відмічений не об'єкт (позначуване), а суб'єкт (той, хто позначає) (див. [9, с. 394-395.]).

В. Пахаренко відзначає, що для постмодернізму характерне домінування суб'єктивного досвіду над суспільним [10], глядач наділяє мистецтво смыслом, і тим самим, розширює творчій процес, і арт-терапевт орієнтується на суб'єктивне значиме для клієнта переживання не менш ніж на об'єктивне (а чи об'єктивне воно насправді?), символічне тлумачення та інтерпретацію на основі або архітипічних або статистично значущих досліджень.

У постмодернізмі також панує *потяг до архаїки, міфу, колективного позасвідомого* [10]. Водночас ми знаємо, що опора на міфологію притаманна багатьом арт-терапевтичним практикам, тому що саме роботи К.Г. Юнга сприяли поглибленню уваги психіатрії до продуктів творчої активності пацієнтів, стали підґрунтям розвитку арт-терапії. І зараз ми спостерігаємо в українському арт-терапевтичному просторі постійне звернення спеціалістів до архетипічних символів (наприклад, «Лабіринт» – мультимодальна методика О.А. Бреусенка-Кузнєцова, авторська драма терапевтична методика «Битва з Драконом»).

Треба також відмити використання в постмодернізмі підкреслено *ігрового стилю*, щоб акцентувати на ненормальності, не справжності, протиприродності панівного в реальності способу життя. Навіть не треба зайвих слів задля виявлення подібності постмодернізму як культурного напрямку й арт-терапії: арт-терапія – завжди гра!

Постмодерністи сприймають реальне життя як театр *абсурду*, апокаліптичний *карнавал*, у якому людина втрачається, перетворюючись на маску, маріонетку. Як відзначає В. Пахаренко, митець-постмодерніст постійно переймається пошуками витоків звичного, непомітного для суспільного, абсурду. Він керується у творчому пошуку не лінійними причинно-наслідковими зв'язками, а певним перекоструюванням реальності, він робить колаж. У лицедійстві й пародії немовби відбувається звільнення людини від хаосу історії [10]. До цього можна лише додати, що карнавал як ігрова реальність, створена власноруч, є потужним терапевтичним засобом, що використовується автором у роботі з сім'ями, а робота з ляльками та маріонетками як «втіленнями Я» міцно ввійшла в традиції арт-терапії.

Ще одна типологічна ознака культури постмодерну – *іронія* або «іронічне цитування», що теж виходить з бачення повсякденного реального життя як театру абсурду, апокаліптичного карнавалу [11]. Дослідники культури відмічають подібність постмодернізму масовій культурі та китчу. Якщо модернізм відкривається для розуміння небагатьом обраним, постмодернізм, завдяки своїй ігровій формі, нівелює відстань між масовим і елітарним споживачем. Комерційний успіх є мірилом постмодерністської естетики [там само]. І сучасні засоби реклами та промоушн у цьому, звичайно, стоять на першому місці: комп'ютерна графіка художніх фільмів, знятих за сюжетами відомих творів, переходить у новітні комп'ютерні ігри (наприклад, «Гаррі Поттер»), комплексний медіакультурний феномен, поява якого була означена великою кількістю творів фан-арту та послідовників – «Таня Гроттер» та ін.). Мистецтво постмодернізму зміщується зі світу мис-

тецтва в буденний світ, що призводить до терапевтичного ефекту – те ж саме роблять арт-терапевти щодня.

Але в цьому контексті нам бачиться важливим звернути увагу на наступний етап розвитку культури, так званий **постпостмодернізм** або метамодернізм. На сьогодні художній світ лише робить перші кроки в цьому напрямку, але загальне позитивне бачення постпостмодернізму полягає в тому, що віра, довіра, діалог та щирість зможуть подолати іронію постмодерну. Однією з особливостей постпостмодерністської картини світу є те, що цей напрямок не тільки відмовляється від інтертекстуальності, а переходить на якісно новий рівень відтворення перцептивних і культурних шарів інформації, в яких віртуальна реальність займає одне з ключових місць, а поняття «гіперреальність» є базовою категорією [7].

У арт-терапії, як відомо, створення простору довіри є важливим терапевтичним фактором, й арт-терапевт працює всією своєю особистістю, на межі контакту (за термінологією гештальт-підходу) з повною щирістю, на яку здатен. Акційність як форма спілкування, інші активні, динамічні форми комунікації, що засновані на шевербальній експресії, притаманні сучасним арт-терапевтам, що надає цій психотерапії перевагу перед іншими методами, тому що найбільшою мірою задовольняють потреби сучасних клієнтів у постмодерністському світі. Для української арт-терапії характерними є такі нарративні стратегії, як, наприклад, використання метафор, які допомагають клієнтові конструювати свою історію з власного художнього продукту. Недирективність арт-терапевта будь-якої орієнтації, гнучкість у виборі терапевтичних засобів, художніх матеріалів відповідають потребам сучасних клієнтів епохи постмодерну.

Отже, як вважав, І.П. Ільїн, постмодернізм – «одна з тенденцій і можливостей еволюції соціального та культурного світу» [5, с. 209]. Й постмодернізм допомагає возз'єднанню минулого культури з її теперішнім, протоптуючи стежку до майбутнього. В самому постмодерні найважливішим є відгук, перегляд, виклик, розворот.

Тепер кілька слів присвятимо **постмодерністській арт-терапії**. В сучасній практиці арт-терапії постмодернізм розвиває межі між продуктом і процесом, індивідуальними та груповими творами, стирає відмінності між художником і глядачем. Постмодерністська перспектива надає багатомірність арт-терапевтичному підходу, співвідносить окремі образи і цінності суспільства, звиряє всі форми створення художнього образу з загальною метою зцілення і відповідності соціальним правам і свободам [15].

С. Альтер-Мурі [14] визначив чотири характеристики постмодерністської арт-терапії: 1) **діалог як спільна реальність психотерапевта та клієнта**, в якій мова й візуальні образи є не тільки інструментами, але самі наділяються певними смислами; 2) **відмова від метаповідання або використання універсальної ідеології** або визначених значень символів – не має єдиної теорії, що може пояснити усі внутрішньопсихічні феномени кожного клієнта; 3) усвідомлення того, що будь-яка психологічна теорія чи практика, що є характерною для культури, може бути правильною, і що **клієнти є представниками певного культурного шару**, певної громади, впливу на них надають сім'я, родина, релігія / духовність, етнічне походження, економічне положення, і культура їхнього суспільства, та 4) **арт-терапія є відображенням обов'язків людини перед суспільством**. Інтеграція особистої терапії та суспільних проблем, соціальних дій клієнта розширює можливості як його самого, так і його суспільства. Мистецтво, що призводить до соціальних змін чи створення громади, збільшує терапевтичний ефект.

У рамках постмодерністського підходу світ і творець не оцінюються з погляду певних критеріїв, відбувається певне моделювання реальних життєвих процесів, яке призводить до трансформації й прийняттю нових патернів взаємодії. Усе, що може зробити зовнішній спостерігач, арт-терапевт або глядач, – зустрітися зі своїми власними почуттями й враженнями, які стосуються, передусім, його самого, а не внутрішнього світу автора (клієнта). Арт-терапевт або глядач отримують можливість краще зрозуміти самого себе.

Представники постмодерністської естетики намагалися вирішувати в процесі своєї творчості й взаємодії з аудиторією саме «психотерапевтичні» завдання. Це спроба «усунути границі між мистецтвом, життям і уявою...» [8]. Сучасне мистецтво не бере на себе функції Всезнаючого Учителя, не проповідує «вічні істини». Його завдання полягає у творчості, творенні, співтворчості художника й глядача.

Арт-терапевти, що працюють у рамках постмодерністського підходу, вступають із клієнтами в активну, динамічну комунікацію за допомогою невербальної експресії, ґрунтуючись на своїй «постмодерністській чутливості» [8]. Арт-терапевт відмовляється від постановки завдань і спрямування клієнта в ході роботи, його фокус уваги перебуває переважно на взаємодії з творчим продуктом, тих почуттях, які він викликає, як векторах психотерапевтичного процесу. Клієнт і терапевт займають позицію того, хто сприймає, як стосовно самих себе, так і один до одного й до творчого продукту.

Акціальний елемент психотерапевтичного процесу займає провідне місце у взаєминах арт-терапевт – творчий продукт – клієнт. Акціонізм пов'язаний з використанням людського тіла як інструменту й матеріалу у творчому процесі. Акція (учинок) може являти собою твір мистецтва вже сама по собі. Арт-терапевт може демонструвати різні форми креативної поведінки, творчого самовираження, вступаючи в активну невербальну комунікацію. «Якщо я не маю разом із групою, група мене не почувас...» [8].

При використанні постмодерністського погляду в арт-терапії груповий процес має інтерактивний і самопрезентаційний характер поведінки членів групи. Дії кожного перетворюються в **значиму подію для всіх**, що зачіпає почуття кожного. Відбувається перехід в іншу реальність, спроба включити себе, свої почуття, своє тіло в процес творчої експресії, знайти новий, більш спонтанний спосіб взаємодії з художнім продуктом, довідатися, як він впливає на тіло й почуття й «відкрити для себе інший вимір у переживанні й усвідомленні малюнків» [там само]. Стосунки арт-терапевта й клієнта або групи визначаються високим ступенем спонтанності, чутливістю до всієї системи відносин, як до власного стану, так і стану інших. Отриманий у ході такої роботи досвід перебуває на границі контакту внутрішньої й зовнішньої реальності. Це не підготовлений заздалегідь спектакль, а життя й переживання в «тут-і-зараз» (в розумінні, що пропонує гештальт-підхід), що виявляється надзвичайно важко для багатьох арт-терапевтів, що звикли «ховатися» за художній образ, власні переконання й струнки системи інтерпретацій.

До цього слід додати, що в українському арт-терапевтичному просторі останнім часом великою популярністю користуються такі постмодерністські художні техніки як колаж, асамбляж та інсталяція (О.М. Скар, К.В. Реброва та ін.). Не будемо детально зупинятися на колажуванні, тому що ця техніка вже давно привернула увагу багатьох арт-терапевтів. Лише визначимо задля виокремлення інших постмодерністських технік її особливості. **Колажування** – це прикріплення (приклеювання) до будь-якої основи різних матеріалів, що відрізняються від неї кольором або фактурою. Матеріалом для колажу часто є глянцеві журнали, різні зображення, природні матеріали, тканини, інші предмети, що виготовлені або перетворені творцями колажу. **Асамбляж** (від фр. *assemblage*) – техніка візуального мистецтва, що споріднена з колажем, але, на відміну від колажу, в асамбляжі використовують об'ємні деталі або ж навіть цілі предмети, скомпоновані на площині як картина. В асамбляжі допускаються живописні доповнен-

ня фарбами, а також металом, деревом, тканиною тощо. Часто назва «асамбляж» застосовується до інших витворів – від фотомонтажів до просторових композицій.

Інсталяцію, на відміну від колажу чи асамбляжу, саме встановлюють, складають, формують з окремих частин, і вона завжди – тримірна, це не «об'єкт», а певний простір, що організований за волею художника. Інсталяція, що включає інші готові об'єкти або їхні частини, може розглядатися як спроба створення іншої, відмінної від буденної, реальності навіть на обмеженій, спеціальній території. Часто в інсталяції використовують здобутки нашої культури – картини, малюнки, фотографії, відео, тексти, кінофільми, магнітофонні записи, тобто витвори традиційних художніх медіа, що визначені матеріальним носієм – полотном, каменем, металом, плівкою. Для інсталяції матеріальним носієм є простір, і вона завжди матеріальна тому, що розміщена в просторі. Таким чином, вона демонструє матеріальність нашої цивілізації, що часто ховається завдяки сучасним медіа-засобам існування культури [3].

І не можна не згадати **перфоманс** (від англ. *performance* – виступ, виконання, вистава) – ще одну розповсюджену форму сучасного мистецтва, один з різновидів акціонізму, що поширився як арт-терапевтична техніка. Він характеризується акційністю (дієвістю і динамічністю), що завжди характерна для «паратеатральних жанрів» [2]. Перфоманс завжди передбачає участь глядачів у театральній дії, тому виступи театру Playback часто визначають як перфоманси (В. Савінов). Сучасний театр Playback навіть можна розглядати як окрему форму арт-терапії, тому що «спектакль» твориться на очах глядачів й за їх безпосередньою участю: не буде історій, що розповідають глядачі – не відбудеться виступ театру Playback. Глядач та актор – співтворці в цьому процесі.

У перфомансі завжди є початок, але як й у хепенінгі – не завжди є передбачуваний кінець. У перфомансі, як і в інсталяції, буденні речі та предмети завдяки незвичним сполученням та нетрадиційному використанню отримують новий, часто зовсім несподіваний смисл [13]. Але, як слушно визначає Д. Трунов, в перфомансі виявляється те, що споконвічно було присутнє в природньому спілкуванні між людьми: непрофесійність, конкретність і реальність, суб'єктивність, спонтанність і безпосередність сприймання, асоціативність і проєктивність, відкрита інтерпретативність і полісемантичність [там само]. Як арт-терапевтична техніка, перфоманс надає учасниками досвід публічності та досвід самоспостереження. І знов треба повторити, сенс перфомансу – в індивідуальних (іноді зовсім випадкових) переживаннях і

враженнях, як виконавців, так і глядачів. Тому необхідною частиною перфомансу завжди є обговорення в групі, коли глядачі та виконавці зустрічаються зі своїми значимими життєвими установками.

Завершуючи наш огляд арт-терапевтичних технік постмодерністської спрямованості, зазначимо не тільки їх терапевтичний потенціал, а й потужний вплив на розвиток суспільства. І, як приклад, наведемо певні суспільні акції, що отримали назву «флеш-моб» і стають все більш розповсюдженими у нашому суспільстві. Спільний танець у громадському місці багатьох людей, що часто не знайомі, і зібралися на цю акцію, домовляючись через інтернет, може привернути увагу до серйозних суспільних проблем. День поцілунків та День обіймів вже кілька років святкують у столиці України. І це не дивно. В народних традиціях нашої країни завжди були присутні пісня, спільний танець, наші предки збиралися разом розписувати писанки, вишивати, співати. Саме тому, арт-терапія отримала таке поширення в Україні. І саме постмодерністський час сприяє розширенню арт-терапевтичного простору.

І Україна – не єдина країна, де постмодерністська арт-терапія набирає обертів. Доктор Елен Берт, виконавчий директор Інституту арт-терапії в Торонто, колишній президент Канадської асоціації арт-терапії вважає, що постмодернізм у контексті арт-терапії є визнанням та інтеграцією різних точок зору. Арт-терапевти зараз знаходяться в унікальному становищі, саме арт-терапія може надати живильну творчу енергію задля створення позитивних змін у суспільстві, арт-терапія з діагностичного інструмента перетворюється в постмодерністському світі на процес зцілення, спільний для терапевта і клієнта [1].

Висновки. Для українських арт-терапевтів, на мій погляд, важливою є підвищена увага до соціального та культурного контексту терапії, особливостей індивідуального досвіду клієнта, що є частиною постмодерністської культури, яка опосередковує його потреби. І це доводить й міждисциплінарний характер арт-терапії, і необхідність підвищення знань, асиміляції уявлень соціології, естетики, лінгвістики, теорії культури та філософії в арт-терапевтичній практиці. Це повинно стати основою як сучасних арт-терапевтичних досліджень, так й навчання задля укріплення взаємного розуміння та поваги до відмінностей в практиках у постмодерністському світі – світі, що несе в собі небезпеку фрагментації та втрати професійної ідентичності.

Арт-терапевти можуть використовувати постмодерністську концепцію з метою розширення можливостей клієнтів, яким не вистачає слів для розповіді своїх історій. Постмодернізм взагалі веде до цінності індивідуальності кожного, до якої б арт-терапевтичної традиції він

